

Cytowanie

CHICAGO: R. Czachor, *Odpowiedzialność konstytucyjna prezydentów postradzieckich republik autorytarnych*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2024, nr 1, s. 13–23, <https://doi.org/10.15804/ppk.2024.01.01>

APA: Czachor, R. (2024), *Odpowiedzialność konstytucyjna prezydentów postradzieckich republik autorytarnych*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” nr 1, s. 13–23, <https://doi.org/10.15804/ppk.2024.01.01>

Rafał Czachor

ORCID ID: 0000-0002-5929-9719

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

E-mail: rczachor@afm.edu.pl

Odpowiedzialność konstytucyjna prezydentów postradzieckich republik autorytarnych

Słowa kluczowe: odpowiedzialność konstytucyjna, konstytucjonalizm autorytarny, prawo konstytucyjne państw postradzieckich, pozycja ustrojowa prezydenta

Keywords: constitutional responsibility, authoritarian constitutionalism, constitutional law of the post-Soviet republics, legal position of the President

Streszczenie

Artykuł podejmuje problem odpowiedzialności konstytucyjnej prezydentów postradzieckich republik autorytarnych (Rosji, Białorusi, Azerbejdżanu, Kazachstanu, Kirgistanu, Uzbekistanu, Tadżykistanu i Turkmenistanu). Instytucja ta istnieje w prawodawstwie większości z nich, aczkolwiek złożona procedura, angażująca parlamenty, sądy najwyższe i sądy konstytucyjne sprawia, iż faktyczne szanse na przeprowadzenie impeachmentu są iluzoryczne. Potwierdza to tezę o fasadowości instytucji demokratycznego państwa prawa w przypadku większości państw postradzieckich. W kolejnych częściach tekstu omówiono istniejące modele odpowiedzialności konstytucyjnej prezydentów państw demokratycznych, poglądy rosyjskojęzycznej doktryny na przedmiotowe zagadnienie oraz

rozwiązania funkcjonujące w postradzieckich państwach autorytarnych. Choć wykazują one pewną zbieżność z modelem odpowiedzialności egzekwowanej przez parlament, to procedura jest wieloetapowa, a przyczyną impeachmentu może być zdrada państwa lub poważne przestępstwo, lecz co do zasady nie delikt konstytucyjny.

Abstract

Constitutional Responsibility of the Presidents in the Post-Soviet Authoritarian States

The article tackles the issue of constitutional responsibility of the Presidents of post-Soviet authoritarian republics (Russia, Belarus, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, and Turkmenistan). This institution exists in the legal orders of most of them, although the complicated procedure, that involves parliaments, supreme courts, and constitutional courts makes it hardly possible to successfully impeach the President. This confirms the thesis that the institution of a democratic state of law in the case of most post-Soviet countries is just a facade. The consecutive parts of the text discuss the existing models of constitutional responsibility of the Presidents of democratic countries, the views of Russian-language legal doctrine regarding this issue, and the regulations implemented by the post-Soviet authoritarian states. The procedure is multi-stage, and the reason for impeachment may be a state treason or a serious crime, but generally not a constitutional tort.

✱

I.

Prawidłowo skonstruowane przepisy regulujące instytucję odpowiedzialności konstytucyjnej stanowią element praworządności materialnej, a nie tylko formalnej, zgodnie z którą prawo wyraża *par excellence* aksjologię państwa demokratycznego. Jak słusznie zauważa S. Grabowska, treść przepisów dotyczących egzekwowania odpowiedzialności osób sprawujących władzę jest miarą pozwalającą odróżnić autentyczne państwa prawne od tych, w których zasada ta ma walor tylko deklaratoryjny¹. W sensie podmiotowym dotyczy

¹ S. Grabowska, *Modele odpowiedzialności konstytucyjnej prezydenta we współczesnych państwach europejskich*, Toruń 2012, s. 29–30.

ona co do zasady najwyższych funkcjonariuszy państwowych, prezydentów, premierów i członków rządu, niekiedy parlamentarzystów, zaś celem jej ustanowienia jest przede wszystkim konieczność ochrony konstytucji, zapewnienie przestrzegania zasad i norm ustrojowych, w tym m.in. demokratycznego państwa prawa, trójpodziału władzy, pluralizmu politycznego. Odnośnie do głowy państwa, istnienie jego odpowiedzialności konstytucyjnej ma na celu przestrzeganie zasady praworządności, m.in. poprzez utrzymanie mechanizmu powstrzymywania się i równoważenia władz (*check and balance*)².

Celem poniższego artykułu jest określenie reżimu prawnego odpowiedzialności konstytucyjnej prezydentów wybranych postradzieckich państw o autorytarnym modelu rządów, Federacji Rosyjskiej (dalej: FR), Republiki Białoruś (dalej: RB), Republiki Azerbejdżańskiej (dalej: RA), Republiki Kazachstan (dalej: RK), Republiki Kirgiska (dalej: KR), Republiki Uzbekistan (dalej: RU), Republiki Tadżykistan (dalej: RT) i Turkmenistanu, nazywanych superprezydentami³, w których prezydenci *de facto* stoją ponad trójpodziałem władzy i skupiają w swoich rękach szerokie kompetencje dotyczące legislatywy, egzekutywy i judykatywy. Zasadne jest zadanie pytania, czy w takich okolicznościach możliwe jest w ogóle, tzn. na podstawie jakich przesłanek i w jakim trybie, pociągnięcie prezydenta do odpowiedzialności konstytucyjnej i jakie formy ona może przybrać. Istniejące w tej materii rozwiązania poddano konfrontacji z ustaleniami polskich ustrojowców, konstruujących modele odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach demokratycznych⁴. Rozwiązanie tak postawionego problemu stanowi wkład w rozwój paradygmatu konstytucjonalizmu autorytarnego, zgodnie z którym demokratyczna treść podstaw ustrojowych państw znajduje się w kolizji ze szczegółowymi unormowaniami dotyczącymi organizacji władz publicznych, m.in. w kontekście

² J. Zaleśny, *Odpowiedzialność konstytucyjna w Europie Środkowo-Wschodniej* [w:] *Zagadnienia konstytucjonalizmu krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. T. Mołdawa, Warszawa 2003, s. 130.

³ W. Partlett, *Crown-Presidentialism*, „International Journal of Constitutional Law” 2022, vol. 20 (1), s. 204–236; R. Czachor, *Superprezydentyzm jako odrębny system polityczno-prawny*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2022, nr 4 (68), s. 89–98.

⁴ M.in.: S. Grabowska, *The Head of State’s Constitutional Liability*, „Polish Political Science Yearbook” 2017, vol. 46 (1), s. 153–167; B. Dziemidok-Olszewska, *Odpowiedzialność głowy państwa i rządu we współczesnych państwach europejskich*, Lublin 2012; *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Toruń 2010.

zasady jej trójpodziału, ułomności mechanizmu *check and balance* i nachylenia w kierunku prezydenta⁵.

II.

We współczesnych państwach odpowiedzialność konstytucyjna występuje w różnych wariantach. Odmiennie uregulowana jest jej treść (przede wszystkim z tytułu popełnienia deliktu konstytucyjnego, a nadto istnienie lub brak dodatkowej odpowiedzialności karnej z tytułu popełnionych przestępstw, np. zdrady stanu), zakres podmiotowy oraz organ rozstrzygający o winie. Doniosłość ostatniej z wymienionych kwestii determinuje modele odpowiedzialności konstytucyjnej:

- przed sądem najwyższym, tj. organem sądownictwa powszechnego;
- przed sądem konstytucyjnym, tj. organem sądownictwa konstytucyjnego;
- przed specjalnie powołanym organem;
- przed parlamentem, w przypadku parlamentów dwuizbowych – przed izbą drugą;
- przed obywatelami, w trybie referendum⁶.

Analiza treści konstytucji postradzieckich ujawnia obecność instytucji odpowiedzialności konstytucyjnej prezydentów nie we wszystkich omawianych przypadkach. Jest ona nieobecna w prawodawstwie RU⁷ i Turkmenistanu⁸, zaś w RT uregulowano jedynie kwestię uchylenia immunitetu Prezydenta. W pozostałych państwach jest uregulowana w ustawach zasadniczych. Wobec ustrojowej dominacji prezydentów nad wszystkimi gałęziami władzy, zachodzi pytanie o treść tejszy instytucji i jej autentyczność

⁵ M.in.: Z. Elkins, T. Ginsburg, J. Melton, *The Content of Authoritarian Constitutions* [w:] *Constitutions in Authoritarian Regimes*, red. T. Ginsburg, A. Simpser, New York 2014, s. 141–161; M. Tushnet, *Authoritarian Constitutionalism*, „Cornell Law Review” 2015, vol. 100, no. 2, s. 391–462; *Authoritarian Constitutionalism. Comparative Analysis and Critique*, red. H.A. Garcia, G. Frankenberg, Cheltenham-Northampton 2019.

⁶ S. Grabowska, *op.cit.*, passim; B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2012, s. 288.

⁷ Конституция Республики Узбекистан, <https://constitution.uz/ru> (10.10.2023).

⁸ Конституция Туркменистана, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31337929&pos=6;-106#pos=6;-106 (10.10.2023).

lub fasadowość, będącą swoistą ofiarą na ołtarzu formalnej praworządności i demokracji.

Zgodnie z ustaleniami badaczy operujących na gruncie konstytucjonalizmu autorytarnego, sądownictwo w państwach niedemokratycznych wykorzystywane jest w celach: a) narzucenia kontroli społecznej i marginalizacji przeciwników politycznych reżimu; b) zwiększenia roszczeń reżimu do demokratycznej legitymacji; c) wzmocnienia aparatu biurokratycznego i lepszej koordynacji jego działań; d) ułatwienia handlu i inwestycji; d) wdrożenia kontrowersyjnych rozwiązań politycznych⁹. Służy ono zatem utrzymaniu władzy przez rządzącą elitę i ograniczenie rotacji na urzędzie głowy państwa. Wydaje się zatem wątpliwe, by procedury impeachmentu miały znaleźć rzeczywiste zastosowanie. Ich skomplikowanie i zaangażowanie wielu podmiotów w postępowania w przedmiocie uchylecia mandatu prezydenta wydaje się celowym zabiegiem *ex definitione* nastawionym na fiasko.

III.

W reprezentatywnych dla rosyjskojęzycznej doktryny prawa ustrojowego opracowaniach odpowiedzialność konstytucyjną definiuje się jako „samodzielny rodzaj odpowiedzialności prawnej, w której negatywne konsekwencje dla podmiotów odpowiedzialności, określonych w konstytucji i innych aktach normatywnych, nakierowane jest głównie na ochronę konstytucji”, „sytuację prawną, która następuje na skutek nieprzestrzegania norm konstytucyjnych przez strony stosunku prawnego, a jest realizowana poprzez środki przymusu państwowego” bądź „rodzaj odpowiedzialności prawnej, skutkujący, zgodnie z normami konstytucji i innymi źródłami prawa konstytucyjnego, negatywne konsekwencje dla podmiotów odpowiedzialnych za naruszenie norm konstytucyjnych”¹⁰.

⁹ T. Moustafa, *Law and Courts in Authoritarian Regimes*, „Annual Review of Law and Social Science” 2014, vol. 10, s. 281–299.

¹⁰ О.Е. Кутафин, *Предмет конституционного права*, Москва 2001, s. 385; В.А. Виноградов, *Актуальные проблемы конституционно-правовой ответственности*, „Законодательство” 2002, nr 10, s. 4–19, А.М. Боголейко, Г.А. Василевич, *Конституционно-правовая ответственность в Республике Беларусь и зарубежных странах*, Минск 2016, s. 8.

Odpowiedzialność konstytucyjna głowy państwa, polegająca na przedterminowej utracie stanowiska, jest, zdaniem doktryny rosyjskojęzycznej, „logiczną konsekwencją roli Prezydenta, urzędnika państwowego, który władzę otrzymuje od narodu, a zatem sam nie jest źródłem władzy”¹¹. Rosyjskojęzyczna nauka prawa nie jednakowoż jednoznaczna co do samego pojęcia i kręgu podmiotów odpowiedzialności konstytucyjnej, bowiem niektórzy autorzy zaliczają do nich m.in. organy władzy lokalnej, partie polityczne, kandydatów w wyborach powszechnych, grupy inicjujące referendum ogólnokrajowe)¹².

IV.

Zgodnie z art. 93 Konstytucji FR¹³, Prezydent jako wyłączny podmiot podlegający odpowiedzialności konstytucyjnej, złożony z urzędu może być przez Radę Federacji, izbę drugą parlamentu, wyłącznie na podstawie oskarżenia sformułowanego przez Dumę Państwową, izbę pierwszą¹⁴. Dotyczyć może ono wyłącznie oskarżenia o zdradę państwa lub popełnienia innego poważnego przestępstwa. Zaistnienie znamion przestępstwa musi potwierdzić orzeczenie Sądu Najwyższego FR. Sąd Konstytucyjny FR stwierdza zaś spełnienie wymogów proceduralnych postawienia w stan oskarżenia¹⁵. Uchwały Dumy Państwowej o postawieniu zarzutów i Rady Federacji o dymisji Prezydenta muszą być przyjęte większością min. 2/3 pełnego składu izb. Inicjatywa w tym zakresie spoczywa na grupie min. 1/3 deputowanych Dumy Państwowej, musi zostać wsparta opinią specjalnej komisji parlamentarnej. Uchwała Rady Federacji musi być przyjęta w ciągu 3 miesięcy od sformułowania aktu oskarżenia przez Dumę Państwową, w innym wypadku procedura kończy się fiaskiem.

¹¹ И.И. Пляхимович, *Комментарий к Конституции Республики Беларусь в двух томах. Том 2*, Минск 2015, s. 167.

¹² Tak np.: А.М. Боголейко, Г.А. Василевич, *op.cit.*, s. 98–105.

¹³ Конституция Российской Федерации, <http://kremlin.ru/acts/constitution> (10.10.2023).

¹⁴ J. Zaleśny, *Odpowiedzialność konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej* [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, red. J.W. Adamowski, A. Skrzypek, Warszawa 2002, s. 135.

¹⁵ Szersze omówienie problemu: *ibidem*, s. 127–188; J. Kondratiewa-Bryzik, *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w Federacji Rosyjskiej* [w:] *Formy odpowiedzialności...*, s. 249–259.

Nowelizacja konstytucji RB z 2022 r.¹⁶ zmieniła procedurę odwołania Prezydenta. Zgodnie z obecnym brzmieniem art. 88 ustawy zasadniczej, może on utracić stanowisko na mocy uchwały nowego organu konstytucyjnego – Ogólnobiałoruskiego Zgromadzenia Ludowego (dalej OZL) w przypadku popełnienia systematycznego lub poważnego naruszenia konstytucji, zdrady państwowej lub innego ciężkiego przestępstwa. Wnioskować do OZL może grupa min. 1/3 składu izby drugiej parlamentu, Rady Republiki lub grupa min. 150 tys. obywateli dysponujących prawem wyborczym. Śledztwo prowadzi oraz stwierdza winę OZL po otrzymaniu postanowienia Sądu Konstytucyjnego o zaistnieniu przesłanek odpowiedzialności Prezydenta. Uchwała o *impeachmentie* przyjmowana jest zwykłą większością głosów liczoną od pełnego składu OZL. Nieprzyjęcie uchwały przez OZL w ciągu dwóch miesięcy od wszczęcia postępowania oznacza odrzucenie wniosku. Inicjatywa nie może być wszczęta w czasie rozpatrywania kwestii skrócenia kadencji parlamentu. Konstytucja RB stanowi również o odpowiedzialności karnej Prezydenta, gdy usunięty zostaje on z urzędu w związku z popełnionym przestępstwem. W tej sytuacji orzekać ma Sąd Najwyższy.

W RA przedmiotową kwestię reguluje art. 107 konstytucji¹⁷. Prezydent może być odwołany z urzędu wyłącznie w związku z popełnieniem ciężkiego przestępstwa. Procedura toczy się przed jednoizbowym parlamentem, Zgromadzeniem Narodowym, z inicjatywy Sądu Konstytucyjnego i po otrzymaniu w ciągu 30 dni odpowiedniego postanowienia Sądu Najwyższego. Uchwała parlamentu o pozbawieniu Prezydenta stanowiska podejmowana jest większością min. 95 deputowanych spośród 125 członków izby. Następnie niezbędne jest jej podpisanie przez Przewodniczącego Sądu Konstytucyjnego. Uchwała winna być przyjęta w ciągu dwóch miesięcy od wniosku Sądu Konstytucyjnego i podpisana przez jego Przewodniczącego w ciągu jednego tygodnia, w innych wypadkach procedura jest bezskuteczna.

Zgodnie z art. 47 ust. 2 konstytucji RK¹⁸, Prezydent ponosi odpowiedzialność za swoje czyny w związku z pełnieniem urzędu tylko w przypad-

¹⁶ Конституция Республики Беларусь, <https://president.gov.by/ru/gosudarstvo/constitution> (10.10.2023).

¹⁷ Конституция Азербайджанской Республики, <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/constitution> (10.10.2023).

¹⁸ Конституция Республики Казахстан, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029 (10.10.2023).

ku zdrady państwowej, a procedura toczy się przed parlamentem. Ustawa „O Prezydencie RK”¹⁹ definiuje pojęcie zdrady państwowej jako „umyślne działanie mające na celu naruszenie lub osłabienie bezpieczeństwa zewnętrznego i suwerenności RK, przejawiające się w przejściu na stronę wroga w czasie wojny lub konfliktu zbrojnego, udzielenie pomocy obcemu państwu w celu prowadzenia działalności wrogiej RK”. Inicjatywę w kwestii sformułowania oskarżenia posiada grupa min. 1/3 składu Mażylistu, pierwszej izby parlamentu. Śledztwo prowadzone jest przez Senat, izbę drugą, a jego wyniki zatwierdzane są ustawową większością senatorów. Niezbędne jest stwierdzenie zaistnienia materialnych podstaw *impeachmentu* przez Sąd Najwyższy oraz Sądu Konstytucyjnego o dochowaniu procedury. Ostateczna uchwała o opróżnieniu urzędu prezydenta podejmowana jest na wspólnym posiedzeniu obu izb większością 3/4 głosów deputowanych każdej z izb. Nieprzyjęcie stosownej uchwały równoznaczne jest z uchyleniem aktu oskarżenia. Z kolei odrzucenie oskarżenia na każdym etapie postępowania skutkuje utratą mandatu przez deputowanych Mażylistu, którzy zainicjowali procedurę. *Impeachment* nie może być wszczęty w czasie, gdy Prezydent wszczął czynności związane z przedterminowym rozwiązaniem parlamentu.

Ustawa zasadnicza KR stanowi, że Prezydent może być pozbawiony urzędu z tytułu naruszenia konstytucji i ustaw oraz bezprawną ingerencją w działalność parlamentu – Żogorku Kenesz lub organów sądownictwa (art. 73 ust. 2)²⁰. Sformułowanie oskarżenia leży w gestii min. 2/3 ogólnej liczby parlamentarzystów na wniosek min. połowy pełnego składu Żogorku Kenesz. Postępowanie toczy się przed specjalną komisją parlamentarną, której opinia kierowana jest do Prokuratora Generalnego i Sądu Konstytucyjnego. Prokurator Generalny potwierdza fakt naruszenia prawa, a Sąd Konstytucyjny – dopełnienie procedury oskarżenia. Uchwałę o opróżnieniu urzędu podejmuje parlament większością 2/3 pełnego składu w ciągu 3 miesięcy od aktu oskarżenia. Skuteczny *impeachment* Prezydenta może pociągnąć za sobą również wszczęcie postępowania karnego przeciwko niemu.

¹⁹ Закон Республики Казахстан „О Президенте Республики Казахстан”, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004068 (10.10.2023).

²⁰ Конституция Кыргызской Республики, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru&ysclid=lor1tc6saw69436263> (10.10.2023).

Konstytucja RT²¹ w art. 72 stanowi, że Prezydent może utracić immunitet w przypadku popełnienia zdrady państwowej na podstawie postanowienia Sądu Konstytucyjnego, które poparte odrębnymi uchwałami obu izb parlamentu większością 2/3 głosów w każdej z izb.

V.

Powyższa analiza unaocznia nie tylko fakt, że nie wszystkie postradzieckie republiki autorytarne wprowadziły instytucję odpowiedzialności konstytucyjnej głowy państwa, lecz także różne modele jej egzekwowania, w tych podmiotach, gdzie ona funkcjonuje.

Podkreślenia wymaga okoliczność, że przedmiot odpowiedzialności prezydentów jest stosunkowo wąski, co do zasady nie obejmuje deliktów konstytucyjnych, i pozostaje niedoprecyzowany, bowiem kategorie „ciężkich przestępstw” nie znajdują pełnego uregulowania w prawie karnym poszczególnych państw²². Z tego też powodu naruszenie prawa ma być stwierdzane przez organy sądownictwa konstytucyjnego. Wspomnieć należy, że instytucja odpowiedzialności konstytucyjnej sprawia, że prezydenci omawianych państw korzystają z immunitetów – prawnego środka gwarancji, który ma na celu ochronę wykonywania funkcji głowy państwa w ograniczonym zakresie. Prawodawstwo poszczególnych państw przewiduje też ochronę prawną byłych prezydentów i reguluje ich szczególny status „liderów narodów” (w tym w FR, RB, RT, do niedawna również w RK)²³.

Procedury *impeachmentu* prezydentów angażują co do zasady niemalże wszystkie możliwe podmioty władzy państwowej. Choć rozstrzygnięcie jest w gestii izb drugich parlamentów, to uczestniczą w niej obie izby parlamentu (w państwach z parlamentami bikameralnymi), najwyższe organy sądownictwa powszechnego i konstytucyjnego. Nawet w przypadku stwierdzenia

²¹ Конституция Республики Таджикистан, <https://mfa.tj/ru/main/tadzhikistan/konstitutsiya> (10.10.2023).

²² *Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации*, red. В.В. Лазарев, Москва 2001, s. 464 i n.; О.Е. Кутафин, *Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации*, Москва 2004, s. 273.

²³ R. Czachor, *Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza prawno-porównawcza*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 10, s. 245–257.

naruszenia przez prezydentów prawa, parlamentarzyści nie są zobligowani do odwołania ich z urzędów. Uwzględniając fakt, że prezydenci mają wpływ na obsadę stanowisk sędziowskich, w tym bezpośrednio powoływanie przynajmniej części sędziów sądów konstytucyjnych oraz części składu izb drugich parlamentów, skuteczne przeprowadzenie procedur złożenia głowy państwa z urzędu jest mało prawdopodobne. Stosunkowo krótkie terminy na rozpatrzenie wniosków dają możliwość celowego sparaliżowania procedur z pobudek politycznych. W kontekście powyższych rozważań i modeli odpowiedzialności konstytucyjnej prezydentów autorytarnych państw postradzieckich słuszny jest pogląd J. Zalesnego, iż kluczowe dla egzekwowania odpowiedzialności jest nie tylko istnienie odpowiednich norm, lecz także wola polityczna, najczęściej niezbędna dla wszczęcia procedury²⁴.

Brak jak do tej pory skutecznego przeprowadzenia procedury *impeachmentu* w omawianych państwach, poza nieudanymi próbami odwołania B. Jelcyna w FR i A. Łukaszenki w RB w latach 90. XX w., służy dodatkowym argumentem na rzecz tezy o fasadowym charakterze instytucji odpowiedzialności prezydenta, ponieważ tylko maskującym dominację prezydentów nad systemami ustrojowymi i zaburzenie zasady trójpodziału władzy.

Literatura

- Authoritarian Constitutionalism. Comparative Analysis and Critique*, red. H.A. Garcia, G. Frankenberg, Cheltenham-Northampton 2019.
- Banaszak B., *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2012.
- Czachor R., *Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza prawno-porównawcza*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 10.
- Czachor R., *Superprezydencjalizm jako odrębny system polityczno-prawny*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2022, nr 4 (68).
- Dziemidok-Olszewska B., *Odpowiedzialność głowy państwa i rządu we współczesnych państwach europejskich*, Lublin 2012.
- Elkins Z., Ginsburg T., Melton J., *The Content of Authoritarian Constitutions* [w:] *Constitutions in Authoritarian Regimes*, red. T. Ginsburg, A. Simpser, New York 2014.

²⁴ J. Zalesny, *Prawne i polityczne aspekty odpowiedzialności konstytucyjnej w Polsce po 1989 roku*, „Studia Politologiczne” 2013, nr 28, s. 180–199.

- Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Toruń 2010.
- Grabowska S., *The Head of State's Constitutional Liability*, „Polish Political Science Yearbook” 2017, vol. 46 (1).
- Grabowska S., *Modele odpowiedzialności konstytucyjnej prezydenta we współczesnych państwach europejskich*, Toruń 2012.
- Kondratiewa-Bryzik J., *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w Federacji Rosyjskiej* [w:] *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Toruń 2010.
- Moustafa T., *Law and Courts in Authoritarian Regimes*, „Annual Review of Law and Social Science” 2014, vol. 10.
- Partlett W., *Crown-Presidentialism*, „International Journal of Constitutional Law” 2022, vol. 20 (1).
- Tushnet M., *Authoritarian Constitutionalism*, „Cornell Law Review” 2015, vol. 100, no. 2.
- Zaleśny J., *Odpowiedzialność konstytucyjna w Europie Środkowo-Wschodniej* [w:] *Zagadnienia konstytucjonalizmu krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. T. Mołdawa, Warszawa 2003.
- Zaleśny J., *Odpowiedzialność konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej* [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, red. J.W. Adamowski, A. Skrzypek, Warszawa 2002.
- Zaleśny J., *Prawne i polityczne aspekty odpowiedzialności konstytucyjnej w Polsce po 1989 roku*, „Studia Politologiczne” 2013, nr 28.
- Боголейко А.М., Василевич Г.А., *Конституционно-правовая ответственность в Республике Беларусь и зарубежных странах*, Минск 2016.
- Виноградов В.А., *Актуальные проблемы конституционно-правовой ответственности*, „Законодательство” 2002, nr 10.
- Кутафин О.Е., *Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации*, Москва 2004.
- Кутафин О.Е., *Предмет конституционного права*, Москва 2001.
- Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации*, red. В.В. Лазарев, Москва 2001.
- Пляхимович И.И., *Комментарий к Конституции Республики Беларусь в двух томах*, t. 2, Минск 2015.